

УДК 342.3

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.37>**Олена Козинець,***канд. істор. наук, доцент,**завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права**Чернігівського національного технологічного університету***Світлана Ігнатенко,***студентка юридичного факультету**Чернігівського національного технологічного університету*

ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУ ПРАВЛІННЯ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

У статті проаналізовано погляди провідних вчених від XVI до поч. XX ст., які зробили внесок у розвиток теорії географічного детермінізму. Досліджено вплив географічних факторів, таких як клімат, ландшафт, ґрунти, повітря, водні ресурси, розмір території, на виникнення держави, форми її правління, розвиток права. Встановлено зв'язок між теорією географічного детермінізму та формуванням на початку XX ст. нової науки – геополітики.

Ключові слова: географічний детермінізм, клімат, ландшафт, форма правління, держава.

Постановка проблеми. Від часу виникнення держави почалося дослідження факторів, які впливали на її становлення та розвиток. Вчені з різних країн, починаючи зі стародавності, намагаються дати пояснення як утворилась держава та які фактори впливають на форму державного правління. Так, одні науковці пов'язували виникнення певної форми правління на певній території з такими факторами, як: звичаї, релігія, філософський підхід, зосередження влади в одній чи декількох осіб, правонаступництво і т. д. Інші вчені основними факторами вважали географічні та кліматичні. Вони намагалися знайти зв'язок між географічним положенням території певної держави та формою її правління. Так почала формуватися теорія географічного детермінізму.

Важливим було те, що у класичному географічному детермінізмі відправною точкою теорій була не окрема людина, на яку впливало певне природне середовище, а сукупність людей, наприклад: народ, населення певної території або суспільство загалом, які взаємодіють із природою.

Постановка завдання. Велику роль у виникненні певної форми правління на певній території відігравали люди. Маючи певний світогляд і перебуваючи під впливом певних факторів, вони своїми діями впливали на державу та принципи її правління. А що ж впливало на людей, на їхній світогляд, що змушувало їх діяти так чи інакше? Саме вирішенням цього питання і займалися представники політичної та правової думки. Вони з'ясували вплив різноманітних фак-

торів на причини виникнення держави, особливості її форми правління. Одним із важливих факторів впливу стали географічні фактори, зокрема клімат, ґрунти, ландшафт, територія проживання, які загалом впливали на людей і опосередковано на форму правління в державі.

Ступінь дослідження. Питаннями впливу географічних чинників на форму правління, соціальну структуру суспільства, ступінь економічного розвитку займалися зі стародавності, але ці знання почали перетворюватися на теорію у середньовіччі. Першим у той час до неї звернувся Ж. Боден [1]. У Нову добу – Ш.Л. Монтеск'є [2], Г.Т. Бокль [3], Л. Мечніков [4] та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Розмірковувати про вплив географічного детермінізму на форму правління держави в XVI ст. почав Ж. Боден. До нього щодо цього висловлювались Аристотель, Геродот, Полібій.

Ж. Боден, правник за фахом, стверджував, що і закони, і політику слід досліджувати не лише у світлі історії, а й у світлі матеріального середовища: клімату, топографії. У своїй праці він розглянув виникнення різних форм держави залежно від географічного середовища, природних умов, які впливають на специфіку життя людей, їхні психологічні та інтелектуальні якості, особливості духовного складу, а отже, визначають доцільність певної форми держави. Спочатку Ж. Боден сформулював основні принципи загального державного права та загальної політики, а потім прагнув обґрунтувати різноманіття в державах та з'ясувати його причини. Так, він

дійшов висновку, що клімат суттєво впливає на властивості народів. Поділив народи на три основні кліматичні пояси, а саме холодний, жаркий та помірний, і наділив усіх відмінними рисами. А саме, з півночі завжди йдуть великі військові сили, з півдня походять релігії, філософія та ін., а помірковані народи дають світу юриспруденцію, закони, ораторське мистецтво, політику і, як наслідок, могутні держави [5, с. 33-34].

Незважаючи на те, що найкращою формою правління для Ж. Бодена була монархічна, у своїх міркуваннях він створив всезагальний закон для окремої найкращої держави та всевітнього земного порядку – це всевітня республіка, яка ґрунтується на трьох духовних силах та найкращих якостях народів трьох кліматичних поясів. Так, кожен народ у цій всевітній республіці має займатися тими справами, які він вміє найкраще робити за своїм народженням та вродженими рисами і які визначив клімат, ґрунт, повітря і т. ін. А саме, південні народи мають досліджувати потаємні речі та навчати цьому інших; народам поміркованих країн належить чинити суд, здійснювати владу та управління, займатися торгівлею; а решті народів належить займатись різноманітними ремеслами [5, с. 35].

Розмірковуючи про якість ґрунтів, вважав, що демократію або виборні монархії створюють мешканці півночі, гірських регіонів, а мешканці півдня і рівнини – монархії. Загалом він негативно ставився до демократії, вважав, що народ не може бути допущеним до управління державою. Щодо аристократичної держави, то, на його думку, управління належить нерозумній більшості. Найкращою формою держави мислитель називав обмежену законами монархію, у якій монарх володіє владою за власним правом [6, с. 130].

Згодом теорію впливу географічних факторів на державу, форму правління, право у XVIII ст. розробляв Ш. Л. Монтеск'є.

З метою розв'язання дилеми «право» і «закон» Монтеск'є ввів до своєї теорії категорію «дух законів». Право розглядав як загальнолюдську цінність, метою якого була свобода, рівність, безпека і щастя всіх людей. Позитивний закон передбачав об'єктивний характер справедливих відносин. Взірєць абсолютної справедливості, який передував позитивному закону, створила природа. Природний закон (закон історії) мислитель тлумачив у просвітницькому дусі, як «людський розум, що править народами». Проте Монтеск'є виявляв намір пов'язувати дію закону, що детермінує історичний процес, не тільки з розумом, як таким, але ще й з певни-

ми географічними факторами. Важливу роль у виявленні духу законів різних держав, на думку мислителя, відігравали фізичні властивості країни: її клімат, ґрунти, розміри, ландшафт та ін. [7, с. 95].

Головні протилежності, які брав до уваги мислитель у характеристиках держави, права, закону, він встановлював між Європою та Сходом, півднем та північчю. Одних він наділяв пристрасністю, прагненням діяти, а інших – холодністю, лінощами. Холод і тепло впливають на формування анатомічного типу, а також на характеристики характеру [9, с. 40-41].

Монтеск'є зазначав, що форма правління повинна відповідати правам, звичаям, рисам характеру того чи іншого народу. Невідповідність державного устрою цим умовам веде до тиранії думки, яка особливо відчутна, коли правителі запроваджують порядки, що суперечать напряду думкам народу. Великого значення у визначенні форм правління Монтеск'є надавав способу життя народу, характеру його основних занять, таких як випасання худоби, хліборобство, ремесло і торгівля тощо [8, с. 230]. Родючий ґрунт вимагає занадто багато часу для обробітку, тому землероби залюбки поступаються правом на управління країною одній особі. От чому у землеробських народів найчастіше зустрічається монархічна і навіть деспотична форма правління. На неродючих же землях частіше зустрічається народне, республіканське управління [7, с. 96].

На форми правління впливають фактори географічного середовища, зокрема клімат. Цей вплив опосередкований впливом клімату на природу людини, її пристрасності, риси характеру, здібності розуму, оскільки характер розуму і пристрасності серця надзвичайно різні в різному кліматі, то закони повинні відповідати різноманітності цих пристрасностей і характерів. У країнах із гарячим кліматом організм людини слабкий, тіло втрачає силу, організм людини байдужий, усі нахили набувають пасивного характеру. У гарячих країнах клімат сприяє встановленню деспотичних форм правління. Спека призводить до втрати мужності народу, і він не може успішно протидіяти свавіллю та зловживанню владою з боку правителів. Рабство таким людям здається легшим, ніж зусилля розуму, необхідні для того, щоб управляти собою. І навпаки, в країнах із холодним кліматом організм людини міцний, люди мужні та здатні захищати свою свободу, що веде до республіканських законів. Поміркований клімат Європи сприяє встановленню монархії. Утім, Монтеск'є вірив у великі можливості законодавця, озброєного знаннями основних зако-

номірностей розвитку людини і суспільства. Клімат, писав він, визначає характер людей в їхньому дикому і первісному стані.

Серед факторів, які впливають на форми держави та дух законів, Монтеск'є назвав і ландшафт. У гірській країні частіше виникає республіканське правління, рівнини в країнах сприяють появі правління одного.

Велике значення для визначення форми правління має розмір території країни. Велика територія держави веде до виникнення в країні деспотичних законів, тоді як середні й малі розміри держави передбачають республіканські й монархічні закони.

Фактори, які визначають державний устрій, однаковою мірою впливають на народ, який об'єднався в державу. Можна підкреслити, що у вченні Монтеск'є дія цих факторів на форми правління немає абсолютного і неминучого характеру. Мислитель гадав, що негативний вплив факторів на дух народу може бути подоланий розумним законодавцем або самим народом. Наприклад, у країнах із великою територією, де зазвичай встановлюється правління одного, люди подолали дію цього фактору і винайшли нову форму – федеративну республіку [8, с. 231-232]. Такі міркування увінчалися переконанням Монтеск'є у тому, що законодавець створює закони не довільно, оскільки обов'язково враховує ті природні умови, в яких історично сформувався народ: розміри території, рельєф, побут, звичаї. Відношення законів до природних обставин і становить те, що Монтеск'є називав «духом законів» [7, с. 96].

Спроби Монтеск'є розкрити закономірності суспільного життя, встановити причини, які визначають форму держави, з'ясувати зв'язок між географічними факторами, формами правління та характеристиками північних та південних народів були на той час досить прогресивними. Теорія Монтеск'є не тільки значно вплинула на подальший розвиток вчення про державу і право у Франції та в інших країнах, але й мала послідовників.

У XIX ст. теорію географічного детермінізму продовжив розвивати Г.Т. Бокль. Особливу увагу він звертав на значущі фактори в поведінці великих мас людей, встановивши, що все повинно бути результатом двоякої дії – «дії зовнішніх явищ на дух людини і духу людського на зовнішні явища». Вчений поділяв погляди географічного детермінізму і вважав, що ландшафт, клімат, ґрунт, раціон харчування і навіть загальний вигляд природи впливав на еволюцію народів [3, с. 16-17]. Він розрізняв ландшафти, які сприяли розвитку розуму і логічній діяльності, які задавали підкорення природи людині, і ландшафти, які сприяли процесу підпорядкування

людини природі. Їжу трактував як вторинний фактор, який залежить від клімату і ґрунту, при цьому «ґрунтом зумовлюється винагорода, яка отримується за певний підсумок праці, а кліматом – енергія і сталість самої праці» [10, с. 125-126].

Суттєвий внесок у розвиток теорії географічного детермінізму зробив Л.І. Мечников, який, прагнучи виявити природні фактори соціальної еволюції, спираючись на великий емпіричний матеріал, знайшов їх у параметрах географічного середовища. Однією з основних праць вченого є незакінчена праця «Цивілізація і великі історическіе реки. Географическая теория развития исторических народов», яку згодом опублікував зі своєю передмовою Е. Реклю [11, с. 297].

Не приймаючи географічний фаталізм Г.Т. Бокля і Ш.Л. Монтеск'є, відкидаючи соціальний дарвінізм, Л.І. Мечников прагнув розкрити взаємодію природи і суспільства в трудовій діяльності. Прагнучи створити істинні закони суспільного життя, визначити критерії суспільного прогресу, вважав, що суспільство починається там, де зібралось декілька людей разом для досягнення спільними зусиллями загальних цілей. Зокрема, мислитель підкреслював, що прагнення до кооперації, співробітництва є визначальним критерієм розвитку суспільства [4, с. 242-243].

Провідним і синтезуючим географічним чинником розвитку цивілізації Л.І. Мечников вважав гідросферу. Відповідно до цього він сформулював закон трьох фазисів історичного розвитку: річковий, середземноморський та океанічний або весвітній. Річковий період охоплює історію чотирьох великих цивілізацій стародавності, а саме: Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Виникнення стародавніх цивілізацій Л.І. Мечников безпосередньо пов'язував із великими річками. Середземноморський період формується від заснування Карфагену до Карла Великого – імператора франків. Визначну роль у цей період також відіграють Греція, Рим, Візантія, із заснуванням якої в орбіту цивілізації входить Чорне та Балтійське моря. І останній, третій, період – океанічний. Провідну роль тут відіграють держави, розташовані на узбережжі Атлантики [4, с. 337-339]. Так, океанічний тип збігається зі встановленням вільної солідарності космополітичного порядку. При цьому критерієм прогресивного розвитку виступає солідарність або кооперація людей.

Розташування на певній території і в певному фазисі історичного розвитку визначало розмір території держави, форму її правління, рівень кооперації та солідарності. Концепція Мечникова містить елементи дуже суперечливі, проте вона відіграла свою роль

у становленні системного підходу до аналізу суспільства і його взаємодії з природними факторами [10, с. 635].

На початку ХХ ст. вчені, що займалися дослідженням впливу географічних факторів на розвиток людини, держави і форм її правління, почали розглядати вплив географічного детермінізму на зовнішню політику держав. Такий підхід привів до виникнення нової науки – геополітики. Одним із таких вчених був німецький вчений Ф. Ратцель, основоположник класичної геополітики, який використовував термін «політична географія». Він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав. Проповідував ідею прямого зв'язку еволюції народів із географічним середовищем, у якому вони існують. Обов'язковою умовою існування народу є життєвий простір, на якому він може задовольнити свої потреби, а держави – наявність території, на яку може поширюватися її влада. На його думку, географічний простір є тією об'єктивною реальністю, яка визначає собою історичні долі народів [12]. Заслуга Ф. Ратцеля перед геополітикою полягає в тому, що він зробив спробу пов'язати політику і географію і вивчити політику тієї чи іншої держави, виходячи з її географічного положення. Ф. Ратцель розглядав державу як живий організм, укорінений у ґрунт діяльністю людей, захищений від зовнішнього світу. Кожна держава і народ мають свій «просторовий сенс» і свою «просторову енергію», які зумовлюють їхню долю. Занепад держави, вважає учений, є результатом слабшання його просторової енергії. Сутність відносин між державами полягає в змаганні їх за володіння простором. Для того щоб стати великою державою, країна повинна мати як територіальну основу площу, не меншу від 5 млн. кв. км. У своїх найбільш значних працях Ф. Ратцель сформулював сім законів експансії. І таким чином, Ф. Ратцель від описового пасивного характеру географічного простору перейшов до геополітичного і навіть геостратегічного аспекту ролі простору [13, с. 15].

Р. Челлен, шведський географ та юрист поч. ХХ ст., послуговувався ідеями Ф. Ратцеля і надав чіткості та зрозумілості його визначенням. Він розглядав державу як організм, що складається з п'яти життєво важливих сфер: геопросторової, демографічної, економічної, соціальної та політичної. Взяті разом, вони, за висловом Р. Челлена, утворюють «п'ять елементів сили, подібно до п'яти пальців на одній руці, яка працює в мирний час і бореться у воєнний» [13, с. 17]. Р. Челлен вважав, що держава керується інстинктом самозбереження, зростання, устремлін-

ням до влади та веде боротьбу за володіння життєвим простором на всіх стадіях свого існування: народження, зрілості, занепаду, смерті. На його думку, принциповими чинниками її могутності є розмір і компактність території та зручність комунікації. Війна між наддержавами є формою боротьби за існування та за владу у світі, що вище від них і підпорядковується вічним законам природи.

Теоретичні основи геополітики також розвивали такі вчені як А. Мехен, Х. Маккіндер, К. Хаусгофер, Н. Спайкмен, які не лише розширили започатковані своїми попередниками наукові уявлення, але й перевели їх у практичну площину дослідження світової політики. Альфред Мехен і Гарольд Маккіндер створили глобальні геополітичні концепції, що пояснюють ретроспективу і перспективу розвитку світу.

Висновки

Отже, вчені різних часів, які тією чи іншою мірою були прихильниками теорії географічного детермінізму, виділяли різні фактори, що мали вплив на формування держави та форми її правління. Одні основне значення надавали клімату, інші – ґрунтам, повітрю чи водним ресурсам, але вони сходились у тому, що географічне розташування держави, розмір її території впливали на людей, на поведінку суспільства в цілому, а згодом і визначали форму правління держави.

Так, цілий ряд вчених – Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, Г.Т. Бокль, Л.І. Мечников та ін. – розглядали вплив географічних факторів на формування суспільства, держави, форми правління. Ідеї географічного детермінізму, його вплив на форму правління держави згодом дали початок такій науці, як геополітика.

Список використаних джерел:

1. Боден Ж. Метод легкого познання истории (перевод на русский язык выполнен М.С. Бобковой). Москва : Наука, 2000. 412 с.
2. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Избранные философские произведения. Москва : Госполитиздат, 1955. 803 с.
3. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1905. 655 с.
4. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. Статьи. Москва : Издательская группа «Прогресс», «Пангея», 1995. 464 с.
5. Блунчли И.К. История общего государственного права и политики от XVI века по настоящее время. СПб.: Издание О.И. Бакста. 1874. 597 с.
6. Мироненко О. М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.

7. Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 224 с.

8. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

9. Виппер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. Москва : Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1913. 208 с.

10. Грицанов А.А. Всемирная энциклопедия. Философия. Москва : АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.

11. Маслина М.А. Русская философия : словарь. Москва : Республика, 1995. 655 с.

12. Ратцель Ф. Народоведение. СПб.: Типография Товарищества «Просвещение», 1904. Т. 1. 768 с.

13. Шубин С.И. Геополитика : учебное пособие. Архангельск: Поморский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2008. 137 с.

В статье проанализированы взгляды ведущих ученых с XVI до нач. XX в., которые внесли вклад в развитие теории географического детерминизма. Исследовано влияние географических факторов, таких как климат, ландшафт, почва, воздух, водные ресурсы, размер территории, на возникновение государства, формы его правления, развитие права. Установлена связь между теорией географического детерминизма и формированием в начале XX в. новой науки – геополитики.

Ключевые слова: географический детерминизм, климат, ландшафт, форма правления, государство.

The article analyses the views of the leading scientists from the XVI to the beginning XX centuries, which contributed to the development of the theory of geographical determinism. The influence of geographic factors such as climate, landscape, soils, air, water resources, size of the territory on the emergence of a state of its governance forms, development of law is investigated. The connection between the theory of geographic determinism and formation at the beginning of the 20th century was established a new science - geopolitics.

Key words: geographic determinism, climate, landscape, form of government, state.